

pismo — dar ili u — dar

stevan kordić

Poznata Matoševa odredba kritike po kojoj je ona »umjetnost umjetnosti« (a kritika se ovdje smatra vrhuncem umjetnosti čitanja), otrgne li se od impresionističkog duha i zaboravi li se na kontekst u kojem je izrečena, kao i na osnovno značenje, pokazalo se kao još uvijek neobično upotrebljiva. Razumije se, mora se odbaciti naivno gledanje da je umjetnost »odraz života«, a kritika »odraz umjetnosti«, sjenka sjenke, kako bi rekao Platon, pa ipak će, iz jednog osobenog ugla, kritika biti baš to što Matoš misli da je — »umjetnost umjetnosti«.

Pisanje i čitanje su činovi po nečemu slični, a po nečemu i različiti. Dok su pisanje i čitanje vidovi djelanja, ono što je napisano neka je vrsta djela. I tu se upravo pojavljuje najbitnija razlika među njima: dok je pisanje čin koji proizvodi djelo, čitanje ga, to isto djelo, samo obnavlja, shvata, vaspostavlja, a nekada i »ubija«.

I upravo ovdje se pojavljuje jedna drugačija upotrebljivost Matoševih odredbi: kada čitanje želi da se u bitnom izjednači s pisanjem, kada čitanje želi da postane pisanje, odnosno pismo, da bude čitačovo uzvratanje udarca piscu (jakog izraza se ovdje ne treba plašiti), nastaje kritika. Istina, uvijek ostaje njena drugostepenost, ali kritika onoliko koliko je uzvratanje udarca, jeste i pokušaj dostignuća, ako ne već zauvijek izgubljene prvona-stalosti, ono bar kasnije nadmoći, pobjede nad prvim, nad onim što već je-
ste.

Koliko je pismo dar mogućnom čitaocu, a koliko u-dar na njega? Nesumnjivo je da je ono i jedno i drugo, i stvar je lične osjetljivosti koju će od tih dviju priroda djela primiti kao pretežitiju. Ljudi čija je priroda čisto prima-lačka (te oni skučenijih duhovnih obzora), skloni bi bili djelo smatrati za dar, dok bi oni koji bi i sami bili »stvaraloci«, koji igru pisanja i čitanja dublje pro-ziru, djelo doživljavali kao udarac koji zadaje suparnik.

Kritika bi, pa i umjetnost čitanja uopšte, mogla biti baš taj uzvraćeni udarac, a to što ona nekada uopšte ne razara djelo, već nasuprot, što poku-šava da ga uspostavi i podrži, može biti vrlo prividno. Kritički tekst bi, sve i kada izgleda najdobroćudnije, mogao biti pokušaj nadmašivanja, usvajanja i ubijanja polazišnog umjetničkog teksta. Kritičar, ma koliko nekada zaogrnut plaštom ozbiljne i hladne analitičnosti, u osnovi je branilac vlastitosti koju djelo i njegov tvorac poništavaju ili pripadaju sebi. Kritički tekst bi u tom svi-jetlu bio protivtekst, tj. čitanje bi htjelo da bude, i biva, istodobno i pisanje drugog kao poništenje prvog.

Pisac bi da djelom »ubije« čitaoca, da iz njega otkloni njegovu vlasti-tost: čitalac će ispisivanjem svog čitanja probati da odgrune nasrtljivog pisca i pokušaće s njim isto: da »ubije« i njega i njegovo delo.

Čitanje se preobražava u pisanje. To je dubok i značajan preokret. Veli-ki porast kritičkoga pisanja, koji se javlja u poslednje vrijeme, kao da najjav-ljuje jedno doba u kojem običnoga čitanja neće ni biti.

Čitanje neće da bude davanje (ni podavanje) čitačovo piscu, već uzi-manje (pisca, djela) sebi. Iako zvuči protivirječno, čitanje tako često ne liči ni na davanje, ni na prividno uzimanje, već na razaranje.

I čitalac je neko ko bi da bude nadmoćan, ko može djelo da nadvlada, da ga čitanjem kao pisanjem, kritikom, učini suvišnim. Otuda bi, u izvjes-nom smislu, krajnje negativna kritika, kritika koja rasteče i rastura svoj pred-met, djelo, bila i tip kritike u kojem se najočitiije ispoljava šta kritika jeste i hoće da bude.

Pisac je nad svojim čitaocem, po jednoj slavnoj Sartrovoj slici, s cje-panicom u ruci. Čitalac je neko ko će biti dar-ovan ili u-dar-en, a što zavisi od snage pisca i djela, kao i od prirode samog čitaoca. Čitalac je neko ko ili podliježe ili prihvata borbu, tako da je nekad i samo čitanje, a tim prije i više pisanje odgovora, što je iz izvjesnog ugla bar — kritika, svojevrsno borenje čitačovo s piscem.

Samo Sartrovo viđenje tog odnosa i njegova slika (pisac s cjepanicom u ruci iznad čitaoca) smatrana je često netačnom i prejakom, što ona i jeste jer je njen tvorac iz odnosa pisac — čitalac otklonio mnogo toga, manje ili više sporednog ili makar samo izvjesnog osobenog ugla manje značajnog, da bi dobio u punoj neposrednosti i očitosti ono najbitnije, ili bar ono što ga je u određenom trenutku i iz određenog ugla u tome odnosu zanimalo.

Naravno, taj odnos (Sartrovom odredbom shematizovan i uprošćen) u životu je daleko složeniji i raznovrsniji. Rijetki su oni granični slučajevi u ko-jima taj odnos biva tako čist na način kako ga vidi Sartrova slika. Pisac kao osvajač i silnik, a čitalac kao osvajani i pokorevani, mogu se sresti u jednoj oblasti koja nije uže književno-umjetnička, mada jeste književna i čitalačka (nekad i govornička i slušalačka). To je sfera retoričke i političke književno-sti, koja ima cilj da ubijedi svog čitaoca, da ga dosledno privede svojoj istini. Doduše, umjesto udara cjepanice, takva književnost nekada ostavlja dojam da miluje svog čitaoca, ali, naravno, riječ je o sredstvima a ne o cilju. Pisac je rijetko, a skoro nikada od samog početka, u položaju da bude strašni go-spodar s bičem ili cjepanicom u ruci, pa on za svoj lov koristi »otrove« sa slatkim oblandama. Cjepanica nekada liči na mirišljavi cvjetić.

Poređenje s lovom i zamkama možda bi najbolje osvjetlilo taj odnos. U zamku se postavlja hrana, dok je sama zamka prikriivena. Lovljena zvijer nas-jeda prevari i uzima hranu, padajući tako i u zamku. Naravno, kao i svakore-djenje, i ovo hramlje. Suštinska razlika, zbog koje je poređenje samo djeli-mično tačno, više je nego očita. Ulovljenoj zvijeri odmah biva jasno ustrojstvo igre; čitaocu (naivnom čitaocu bar) to najčešće ne biva nikada ili biva vrlo kasno. Čitalac prečesto i ne primjećuje daje upao u zamku, pa je on rob koji vjeruje da je slobodan.

Na piščevim djelom čitalac, a naročito čitalac-kritičar, može da pre-duzme dvojaku uzvratnu djelatnost: da djelo razumijevanjem, kraćim, druga-čijim i boljim kazivanjem otkloni i razobliči (što je idealni cilj kritike, ali koji teško, ako ikada, biva dosegnut), ili da otkloni samo djelo kao grešku, pro-mašaj.

Čitalac, produži li se korišćenje poredbe s lovom, jeste neko ko želi iz piščevih zamki uzeti hranu, a ne biti ulovljen. To je igra u kojoj oba igrača žele dobiti; čitalac želi uzeti dar, ali ne i u-dar koji za njim ide, želi uzeti hranu a ne upasti u zamku.

Pisanje i čitanje ne sadrže po drugu stranu ništa uvredljivo, samo ukol-iko su razmjena, do-govaranje i do-pisivanje. Umjetnost pisma, razmjena pisama, najčistiji je i najidealniji vid književne umjetnosti. Tamo gdje nema razmjene, gdje postoje davaoci i primaoci, slika lova i lovine pokazuju svu svoju opravdanost. Tamo su i otpori najžešći, bar u onih igrača svjesnih svih pravila igre.

Psihoanalitičko viđenje pisca (i umjetnika uopšte) kao neprilagodnog usamljenika koji neuspjehe u stvarnom životu pokušava nadomjestiti pos-redstvom svoje umjetnosti, ma koliko bilo zasnovano na jakim razlozima, iz ovoga se ugla ne čini naročito uvjerljivim. Prihvatili li se ono, piščev će glas biti vapaj usamljenika za sagovornicima i sapatnicima, razgovor sa samim sobom ili s izmišljenim sagovornicima. I zaista, čini se da mnogo toga pot-krepljuje sliku piščevoga glasa kao usamljeničkog vapaja. Mnogo je velike književne umjetosti nastalo u potpunom usamljeništvu, i možda ne bi na-stalo da toga usamljeničtva nije bilo.

Pa ipak, nemoć opštenja, piščevo osamljeničtvo i njegov poziv na sau-česništvo i sapatništvo, nijesu i najznačajnije boje piščevoga glasa, sve i kada je on nesumnjivo usamljenički. Ti vapaji za samoosjećanjem imaju čud-novata svojstva. Kada se usliši, molba postaje zapovijest, odnosno, taj vapaj je već zapovijest, samo što, većeg učinka radi, poprma oblik molbe.

Tako se u još jednome svijetlu riječ »stvaralac« primijenjena na pisca i umjetnika (riječ kojoj se mnogo toga može prigovarati), pokazuje kao bar dijelom opravdana. Pisac je ne samo stvaralac knjige i njenog svijeta, već bi, donekle, htio da bude i stvaralac svojih čitalaca. Spram čitalaca. Spram čita-laca pisac bi se odnosi skoro kao Bog spram svojih stvorenja; on bi bio taj koji bi ih nadahnuo svojim duhom i oživio ih za istinu svoje knjige, za jedinu pravu istinu.

Otuda čitalac, što svjesno, što nesvjesno, s razlogom pruža otpor svom drugostvaraocu — piscu.

Čitalac je u ovoj igri u ulozi napadnutog. Napadnut je podjednako i čita-lac, i onaj ko nikada neće prihvatiti knjigu u ruke. Obojica su na izvstan način pročitani i zapisani, samo što će jedan (ukoliko je kritičar) odgovoriti na napad, a drugog takvo što neće ni na um pasti.

Razumije se, napadi su mnogobrojni, složeni i nepredvidljivi. »Napad-nut« je i sam pisac, ne samo »protivnapadom«, odnosno odbranom čitaoca, već i od ostalih pisaca i mnogih drugih obuhvatitelja.

Budući da je čitanje nešto što se bar prividno slobodno bira, može se, ako već u čitanju, tj. u djelu, ima nečeg uvredljivog i osvajačkog, postaviti pitanje — zašto se onda čita, zašto se prihvata borba? Prije svega zbog toga što je djelo nešto čime pisac pokušava nadigrati čitaoca i nečitaoca, pa nečitanje nije nikakva naročito uspješna odbrana, a nesumnjivo i zbog ko-risti koja se od borbe može imati. Mogućno je pobijaditi jedino kroz prihva-tanje sukoba. Pročitano djelo, u slučaju povoljnog ishoda, nestaje u čitaocu, u mjesto da čitalac nestane u njemu. Uostalom, čitalac nije neko ko bi djelu bio nadmoćan unaprijed; on ga, čitajući ga, ispisujući svoje čitanje, svladava i razara. Zato je za čitaoca poželjno isključivo vrijedno djelo, djelo koje pruža otpor, koje i samo ima moć i koje jedino zavređuje kako napor savla-davanja, tako i radost zbog pobjede.

Da li, i koliko ovako shvatanje pisanja i čitanja pokriva polje čitalačkog i pisalačkog? Izvjesni granični slučajevi književnosti ovakvog shvatanju ne-sumnjivo odgovaraju i poklapaju se s njim. No, granični slučajevi su često samo slučajevi, rijetki, i prije njih postoji ono što nije granično već unutraš-nje i središnje, i čega je mnogo više.

Postoje, naravno, i suprotni granični slučajevi: usamljeničko pisanje koje više liči na govor sa samim sobom, na traženje i lovljenje sebe, nego na lovljenje drugih, iako bi se s jednog dogmatskoga stajališta dalo dalje tvrditi, izvođenjem prilično logičnim, da je taj lov na sebe istodobno na druge, možda ne promišljen i lukav, kako bi prividno mogao izgledati, već prije nesvjesno jednosmjernan, lov na jedinstvo svega i svih sa sobom u sre-dištu, sa sobom u položaju Boga. Ako bi se, naime, to piščevo ja pronašio; ako bi se ono uspostavilo kao istina, ljepota i moć, ako bi ono sebe ispisalo kao istinu, ljepotu ili moć, onda bi bilo sasvim prirodno da se drugi (od istine, ljepote, moći daleko) u piscu i njegovom djelu prepoznaju, da se prih-vataju propovijedane »nauke«, da napuštaju sebe i priklanjaju se svom Bogu.

Ni drugi jedan »slučaj« koji bi, prividno, iskakao iz ove sheme, iz jed-noga osobenog ugla iz nje ne iskače. Ova bi shema, naime, bila održiva za pisca i pisanje s najvišim htjenjima, s posegnoćima za apsolutnim »isti-nama«, pisanje kakvo je vrlo rijetko i još ređe uspješno, ali sigurno ne odgo-vara, glasila bi ta primjedba, a za pisce i spise s daleko skromnijim naka-nama. I ovaj bi prigovor bio teško održiv: skromnost namjera nekog pisca, to je, skromnost, samo s gledišta postignuća (s čitalačke strane), a ne i s gledišta želje (piščeva strana). Tu, naravno, valja izuzeti neke nekknjiževne ili samo djelimično književne oblasti, već pri ovom razmatranju valja imati u vidu isključivo usko umjetničku, pa najvećim dijelom i filozofsku književ-nost. S gledišta želje (i u tu je nekad razlog najvećih književnih neuspjeha) skoro bi svako pisanje da bude potpuno pisanje (ili pisanje potpunog), a kada bi djela svoja htjenja primjerila svojim moćima, ne bi bilo tako smiješ-nih neuspjeha u književnosti, neuspjeha koji izvire iz neprimjerenosti želje za saopštavanjem mogućnostima kazivanja. I djela koja ništa ne mogu (koja, dakle, i nijesu djela) nekad se »ponašaju« kao mnogoobuhvatna ili sveobuhvatna, pa je njihov poraz koliko težak, toliko i zaslužan.

I pisac i čitalac, naravno, imaju izvjesne polazišne prednosti. Ipak, na tom polju, iako dnevnom, pa i svakodnevnom skoro, mnogo toga je više nego tamo i nejasno. Nekada ono što izgleda kao prednost može biti slabost, ali i obrnuto.

